

ISSN 0453-8048

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

№ 939

Серія: Історія України.
Українознавство: історичні та філософські науки

Випуск 14

Серія започаткована 1996 року

Харків 2011

УДК [193+130,2](477)(06)
ББК 63.3(4 Укр.)+71.05
В38

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №2 від 25 лютого 2011 р.)

Вісник включає статті та матеріали, підготовлені викладачами і науковцями Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна і Східного інституту українознавства ім. Ковальських. Головна увага приділена дослідженню особливостей історіографічного процесу, методологічним питанням, історії та культури України IV – XX ст., регіональним студіям.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. В.В. Кравченко (відп. ред),
д. іст. н., проф. В.І.Танцюра (заст. відп. ред.),
д. іст. наук, проф. Д.М. Чорний (відп. секр.),
д. іст. н., проф. В.А. Греченко;
д. іст. н., проф. В.В. Калініченко,
д. іст. н., проф. Р.І. Киричок,
д. іст. н., проф. В.В. Лантух,
д. іст. н., проф. В.В. Петровський,
к. іст. наук, проф. В.І. Семененко,
д. ф. н., проф. Я.М. Білик,
д. ф. н., проф. Н.С. Корабльова,
д. ф. н., проф. О.М. Куць,
д. ф. н., проф. І.З. Цехмістро,
д. ф. н., проф. І.В. Карпенко,
д. іст. н. проф. С.О. Наумов,
д.ф.н., проф. Л.В. Стародубцева.,
к. ф. н., доц. М.В. Чугуєнко.

Адреса редакційної колегії: 61077, м. Харків, пл.Свободи,6, ХНУ,
кафедра українознавства кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: siu@univer.kharkov.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696ПР від 04.10.2006 р.

Статті прорецензовано

Видається за сприяння Східного інституту українознавства ім. Ковальських.

ЗМІСТ

ІСТОРІОГРАФІЯ, ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ IV-XX СТ.

Пархоменко М. В.	
Стародавні пам'ятки житлових будинків на території сучасної України (на прикладі візантійського Херсона).....	7
Чугуй Т. О.	
Роль і значення діяльності перших Ростиславовичів у розвитку державотворчих процесів у Галицькому князівстві.....	13
Ісаєв Т. О.	
Московська сторожова служба на території Південної Слобожанщини в XVI ст.	22
Маслов М. П.	
Кустарна металообробка як важлива складова соціально-економічного розвитку України у другій половині XIX – першій третині XX ст.	33
Домановська М. Є.	
Василь Карлович Надлер (1840-1894) як візантиніст.....	39
Чорний Д. М.	
Перший Всеросійський з'їзд представників міст з питань поліпшення міських фінансів про виділення міст в самостійні земські одиниці: обговорення концепції та програми дій.....	49
Калініченко В.В.	
Оренда землі в українському селі в роки НЕПУ (1921-1929 рр.).....	54
Олянич В. В.	
Створення та діяльність кооперативів кустарів-підприємців в УСРР у 20-х рр. XX ст.....	66
Домановський А. М.	
Проблеми візантиністики у дисертаційних дослідженнях, захищених в Україні у 2007-2009 рр.	72
Удовенко Л. О.	
Значення та роль антропонімів у мові творів красного письменства (на матеріалі історичного роману Павла Загребельного «Диво»).....	93

РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

Альков В. А.	
У боротьбі за відвідувача: становлення прийомів комерційної діяльності в закладах дозвілля м. Харкова наприкінці XIX – на початку XX ст.....	102
Полякова Ю. Ю.	
Гастролі єврейської трупи Фішзона у Харкові на початку XX століття.....	110
Подгорна О. Б.	
Фінансово-економічне становище монастирів Харківської єпархії другої половини XIX – початку XX ст.....	118
Соколовська Ю. В.	
Ольгинський притулок у Харкові в кінці XIX – на початку XX століть.....	124
Логовський І. М.	
Діяльність земських органів влади Харківської губернії з впровадження та розвитку на селі земського взаємного страхування від вогню (друга половина XIX ст.).....	130
Устименко О. М.	
Харківська радянська школа-інтернат для незрячих дітей у міжвоєнний період (20 – 30-ті рр. XX ст.).....	137
Протасова І.	
Питання про статус кримськотатарського народу: міжнародні норми про «корінні народи» та дискусії в сучасній українській історіографії.....	141

СОДЕРЖАНИЕ ИСТОРИОГРАФИЯ, ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА УКРАИНЫ IV- XX СТ.

Пархоменко М. В.

Древние памятники жилых строений на территории современной Украины
(на примере византийского Херсона)..... 7

Чугуй Т. А.

Роль и значение деятельности первых Ростиславовичей в развитии державообразующих
процессов в Галицком княжестве 13

Исаев Т. А.

Московская сторожевая служба на территории Южной Слобожанщины в XVI в. 22

Маслов Н. П.

Кустарная металлообработка как важная составляющая социально-экономического
развития Украины во второй половине XIX – первой трети XX ст. 33

Домановская М. Е.

Василий Карлович Надлер (1840-1894) как византинист 39

Калиниченко В. В.

Аренда земли в украинском селе в годы нэпа (1921-1929 гг.)..... 49

Черный Д. Н.

Первый Всероссийский съезд представителей городов по вопросам улучшения
городских финансов о выделении городов в самостоятельные земские единицы:
бсуждение концепции и программы действий 54

Олянич В. В.

Создание и деятельность кооперативов кустарей-предпринимателей
в УССР в 20-е гг. XX в. 66

Домановский А. Н.

Проблемы византистики в диссертационных исследованиях, защищенных
в Украине в 2007–2009 гг. 72

Удовенко Л. О.

Значение и роль антропонимов в языке произведений художественной литературы
(по материалам исторического романа Павла Загребельного «Диво»)..... 93

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Альков В.А.

В борьбе за посетителя: становление приемов коммерческой деятельности
в учреждениях досуга г. Харькова в конце XIX – начале XX в. 102

Полякова Ю. Ю.

Гастроли еврейской труппы Фишзона в Харькове в начале XX века 110

Подгорная Е. Б.

Финансово-экономическое положение монастырей Харьковской епархии
второй половины XIX – начале XX в. 118

Соколовская Ю. В.

Ольгинский приют в Харькове в конце XX – в начале XX века..... 124

Логовский И. Н.

Деятельность земских органов власти Харьковской губернии по внедрению и развитию
в сельской местности земского взаимного страхования от огня (вторая половина XIX в.) 130

Устименко А. Н.

Харьковская советская школа-интернат для слепых детей в межвоенный
период (20 – 30-е гг. XX в.)..... 137

Протасова И.

Проблема статуса крымскотатарского народа: международные нормы
о «коренных народах» и дискуссии в современной украинской историографии..... 141

CONTENT
HISTORIOGRAPHY, HISTORY AND CULTURE
OF UKRAINE IV – XX CENTURIES

Parhomenko M. V.	
Ancient Monuments of Residential Buildings in Territory of Modern Ukraine (on an Example of the Byzantine Cherson)	7
Chuguy T. O.	
The Role and Significance of the Activity of the First Rostislavs in the Development of State-forming Processes in Galitch Principality	13
Isaev T. O.	
Guard Service of the Moscow State on the Territory of South Slobozhanshchina in the 16 century	22
Maslov M. P.	
Handicraft Metal-Working as an Important Part of Socio-Economic Development of Ukraine at the Second Half of 19 – the First Third of 20 century	33
Domanovskaya M. Y.	
Vasily Karlovich Nadler (1840-1894) as a Byzantinist	39
Chorniy D. M.	
The First All-Russian Congress of Cities Concerning Improvement of the Urban Finances About Separation of Cities to a Distinct Administrative Units: Discussion of Conception and Program of Actions	49
Kalinichenko V. V.	
The Land Lease in Ukrainian Village During the NEP (1921-1929)	54
Olyanych V. V.	
Establishment and Operation of Cooperatives Handicraftsman Entrepreneurs in the USSR in the 20's XX century	66
Domanovsky A. M.	
The Problems of Byzantine Studies in the Dissertational Researches, Protected in Ukraine within 2007–2009	72
Udoenko L. A.	
A Value and a Role of Antroponimes in a Language of Fiction Products (on Basis of Paul Zagrebelny's Historical Novel «The Miracle»)	93
REGIONAL STUDIES	
Alkov V. A.	
In the Struggle for a Visitor: the Formation of the Methods of the Commercial Activity in the Leisure Institutions of Kharkiv City at the Late 19th to the Early 20th Century	102
Poliakova Yu. Yu.	
Guest Performance of Fischson's Jewish Theater Company in Kharkiv in the early 20th century	110
Podgornaya E. B.	
Financial and Economic Position of Monasteries of the Kharkiv Diocese of late 19th – early 20th centuries	118
Sokolovska U. V.	
Kharkiv Olga Shelter in the late 19th – early 20th century	124
Logovskiy I. M.	
Activities of County Government Kharkiv Province in the Implementation and Development of Provincial Mutual Insurance Against Fire (second half of the 19th century)	130
Ustimenko A. N.	
Kharkiv Soviet Boarding School for Blind Children During the Interwar Era (20-30-ties of 20th Century)	137
Protasova I.	
The Question of Crimean Tatar People's Status: International Norms for the «Indigenous People» and Discussions Within Modern Ukrainian Historiography	141

УДК 908: 355 (477.54) «15/16»

Т. О. Ісаєв

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

МОСКОВСЬКА СТОРОЖОВА СЛУЖБА НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ В XVI СТ.

Стаття присвячена вивченню діяльності станично-сторожової служби Московської держави на території Південної Слобожанщини в XVI ст. На фоні дослідження означеної проблеми висвітлюється український ухадницько-здобичницький елемент на цій території, аналізуються його взаємовідносини з московською сторожовою службою, характеризується вплив останньої на українську колонізацію Південної Слобожанщини.

Ключові слова: *станція, сторожа, р. Сіверський Дінець, Південна Слобожанщина, черкас.*

Статья посвящена изучению деятельности станично-сторожевой службы Московского государства на территории Южной Слобожанщины в XVI в. На фоне исследования обозначенной проблемы освещается украинский ухадницько-добычницький элемент на этой территории, анализируются его взаимоотношения с московской сторожевой службой, характеризуется влияние последней на украинскую колонизацию Южной Слобожанщины.

Ключевые слова: *станция, сторожа, р. Северский Донец, Южная Слобожанщина, черкас.*

The paper studies the activities of the stanitsa-guard service of the Moscow State on the territory of South Slobozhanshchina in the XVI century. On the background of the studying of the indicated problem the Ukrainian uhadnitsko-dobychnitsky element in the area is highlighted, its relationships with the Moscow guard service is analyzed, the effect of the latter on the Ukrainian colonization of South Slobozhanshchina is characterized.

Keywords: *stanitsa, guard, Seversky Donets R., South Slobozhanshchina, cherkas.*

Як відомо, заселення та освоєння Слобідської України велося разом із обороною Московської держави. Хронологічно першими заходами захисту кордонів Московського царства на території Слобожанщини були організація сторожової та станичної служби. Однак це питання надзвичайно недостатньо висвітлено в історіографії.

Першим і, мабуть, єдиним дослідником сторожової служби Московської держави був І. Д. Беляєв [4]. Хоча вже й пройшло більше 160 років з часу публікації його праці, нічого повнішого та змістовнішого до цього часу не з'явилося. Це підкреслював ще Д. Багалій, який докладно вивчив і прокоментував за матеріалами І. Беляєва сторожову службу на території Слобожанщини, наголошуючи при цьому, що розглядає її як першу фазу колонізаційної діяльності московського уряду на цих землях [3, с. 91]. Всі ж інші дослідники або оминали вивчення зазначеної проблеми, або робили спрощену компіляцію досліджень І. Д. Беляєва та Д. І. Багалія.

На початку XVI ст. південний кордон Московської держави знаходився зовсім неподалік від Москви. Знаменитий Муравський шлях із Криму через Середнє Подінців'ям доходив до самої Тули. У межиріччі Нижнього Приоскілля й Середнього Подінців'я простяглося його найголовніше відгалуження – Ізюмська сакма. Саме нею найчастіше користувалися татари для походів на Тулу й Москву [4, с. 4]. Тому мусимо докладно розглянути діяльність московських сторож стосовно території Південної Слобожанщини, де пізніше виникне Ізюмський слобідський полк.

Хронологічними межами статті є XVI ст. – період, коли станично-сторожова служба була організована та характеризувалася специфічним відношенням до української ухадницької колонізації (що буде показано далі). На початку ж XVII ст., після Смути, обстановка на території Слобожанщини змінилася, що викликало еволюцію, а потім і ліквідацію сторожової служби Московської держави.

Метою статті є показати вплив станично-сторожової служби на українську колонізацію Південної Слобожанщини. Відповідно до цього було поставлено завдання: проаналізувати

діяльність сторож та станиць на території майбутнього Ізюмського полку, висвітлити український ухадницько-здобичницький елемент на зазначеній території та охарактеризувати їх взаємовідносини.

Будівництво на південних кордонах Московської держави на татарських шляхах укріплених міст та потужних фортець, численних острогів, засік, захисних ліній із земляними валами, утримування за ними великих контингентів військ проти татар хоча й відіграло певну стримувальну роль та все ж повсякчас засвідчувало малоефективність цих заходів, бо головною перевагою татар була раптовість і блискавичність нападу, а укріплення вони, як правило, успішно обходили.

Позбавити їх цієї переваги або хоча б максимально нейтралізувати її й була покликана сторожова й станична служба, яка охороняла підступи до кордонів Московської держави далеко попереду сторожових ліній (за 300-500 і більше кілометрів).

Сторожами називався спостережний пост, що складався з кількох вершників (4-10 чол.), які повинні були постійно їздити по невеликій, заздалегідь наміченій ділянці, взад і вперед, наприклад поперек татарського шляху – сакми. Зміна сторож проводилась залежно від обставин (відстані від міста, величини небезпеки) через декілька днів, тиждень, навіть через місяць. Станиці були дозорними рухливими кінними загонами (60-100 чол.), які виїздили з прикордонних фортець далеко в степ на найважливіші напрями за заздалегідь зазначеним маршрутом і поверталися назад. Тобто станиці вели роз'їздами дальню розвідку. Крім того, на станиці покладалося завдання знищувати невеликі загопи татар, добувати «язика» (полоненого), іноді боєм затримувати значні сили противника, щоб забезпечити час для підготовки опору ворогу.

До XVI століття московська сторожова служба вже мала тривалу історію й міцні традиції. У літописах зустрічаються згадки про відправлення в південні степи московських сторожових загонів ще в XIV столітті, коли в 1380 році московський князь Дмитро Донської посилав у степ сторожу, яка уважно стежила за рухом хана Мамаю й привозила повідомлення князю [11, с. 52]. Сторожі відомі й у наступному столітті. Але організація станично-сторожової служби в південних степах у загальнодержавному масштабі стала можливою тільки з XVI століття.

До 40–50-х років XVI ст. належать перші звістки про московські сторожі на Середньому Подонці [4, с. 4-6; 12, с. 187-188]. У цей час велике значення мали сторожі й станиці, які виїздили з сіверських міст Путивля й Рильська. Географічне розташування цих міст дозволяло їм отримувати найраніше інформацію про виступ кримських татар. Ці відомості негайно передавалися в Москву.

На 1571 р. «по розпросу боярина, князя Михайла Івановича Воротинського» усіх московських сторож було 73, і вони за офіційними розписами поділялися на 12 розрядів. До 1-го розряду належали «Сторожі Донецькі», найдальші з усіх, що існували на той час. Їх було сім: 1-а сторожа Коломацька; 2-а Обишкінська, 3-я Балаклійська, 4-а Савинсько-Ізюмська, 5-а Святогорська, 6-а Бахмутська і 7-а Айдарська [2, с. 7-8]. Як слушно підкреслює І. Беляєв : «Сторожі ці мали безперервні зв'язки одна з одною й становили кілька нероздільних ліній, що перетинали всі степові шляхи, якими татари ходили в Русь» [4, с. 9]. Д. Багалій називає їх «бойовим кордоном» тогочасної Росії [3, с. 92].

Висувалися ці сторожі далеко в степ, за 5–10 днів шляху від найближчих прикордонних московських міст-фортець (тобто за 300-500 і більше кілометрів), а одна від іншої були на відстані півдня, одного дня, зрідка двох днів шляху на двох конях поперемінно. Під контролем зазначених сторож перебували Муравська, Ізюмська і Кальміуська сакми та основні татарські перелази (броди) через Дінець; а станичники, що формувалися в основному з путивльських та рильських козаків, зобов'язані були заглиблюватися в приазовські степи до витоків Орелі, Самари, Торця, Бахмуту, Лугані й Міусу, ведучи розвідку та спостереження за татарськими улусами, що кочували на кримському боці Дінця [4, с. 17-18].

Із семи донецьких сторож п'ять (за винятком першої й останньої – себто Коломацької та Айдарської сторож) безпосередньо контролювали по Дінцю територію майбутнього Ізюмського полку. Знаходилися ці московські сторожі в місцевих стратегічних пунктах: на татарських сакмах, річкових бродах, панівних узвишсях. Місцезнаходження цих сторож та межі їх контролю докладно описані у відповідних розписах.

Коломацька сторожа знаходилася на вкритому непрохідними лісами й болотистому вододілі річок Мжа й Коломак, вона спостерігала за простором сучасної західної Харківщини [2, с. 7].

Обишкінська сторожа – на місці Абашкина перевозу (броду) на Сіверському Дінці, де зараз с.Нижній Бішкін Зміївського району, на відстані денного кінного переходу від Коломацької сторожі. Вона «берегла» вверх по Дінцю (30 верст) до гирла р. Адалага (Водолага), де проходив Муравський шлях, а вниз («на подол») – до Шебалиного перевозу (15 верст), де зараз річечка Шебелинка та села Шебелинка та Червоний Дінець Балаклійського району [2, с. 7].

Балаклійська (Боликлейська) сторожа – на узвишші в гирлі р.Балаклійка (Буликля), там де зараз райцентр м.Балаклія. На відстані від Обишкінської сторожі «полднища» (півдня). Варта звідси роз'їжджала вгору по Сіверському Дінцю на 15 верст до Шебалиного перевозу й на 20 верст вниз до Савинського перевозу, до Кам'яного яру [2, с. 7].

Савинсько-Ізюмська – на Ізюм-Кургані (зараз гора Крем'янець на південній околиці м.Ізюм), півдня кінного шляху від Балаклійської сторожі. Вона спостерігала вверх («на гору») по Дінцю до Савинського перевозу (броду), де зараз с.Савинці Балаклійського району, а вниз до місця впадіння р.Оскіл у Сіверський Дінець («усть Оскола»), де с.Синичине та Яремівка Ізюмського району. Півтора дні шляху від попередньої сторожі [2, с. 7].

Святогорська – на лівому боці Дінця, напроти Святих гір, на відстані від попередньої сторожі півдня. Маршрут її слідував праворуч вверх по Дінцю до гирла Осколу «верст з 10», а «ліворуч вниз по Дінцю через шлях Малої переправи та через шлях Великої переправи і Торський шлях аж до гирла Тору, верст з 30»; а стояти їм, ховаючись в ущелині напроти Святих гір та в інших місцях [2, с. 7].

Бахмутська – на лівому боці Дінця, при впадінні в нього р.Жеребець («усть Чорного Жеребця»), а пересуватися «наліво вниз по Дінцю через р. Красну та через Боровий шлях під Ольховий колодязь, верст з 15, а від Ольхового колодязя до гирла Айдару два дні, а переправи татарської між гирлом Ольхового колодязя і Айдару уже не було». Від Святогірської сторожі проїзду до Бахмутської півтора дні, «верст з 70» [2, с. 8].

Айдарська – при впадінні р.Айдар у Дінець. Ця сторожа в 1571 р. за «дозором» князя Михайла Тюфякіна і дяка Матвія Ржевського була ліквідована, оскільки татари перестали нею користуватися – «ні великі, ні малі військові люди не ходять», тому що на цей шлях «прийшли кріпості великі» [2, с. 8].

На кожній із вищезазначених сторожах стояло по «шті човеком» – шість сторожів, три з Путивля та три з Рильська. Усі сім сторож разом становили одну Донецьку сторожу – «статтю» в 42 особи. Очоловав сторожу «син боярський добрий» та з ним «товарищ, теж син боярський». Усього в Донецьку сторожу посилалось 132 кінні сторожи-«дозорщики», із них половину становили діти боярські, а другу половину – севрюки-найманці. Вони поділялися порівну на три «статті» (черги) по 42 особи, кожна з цих «статей» безперервно несла сторожову службу протягом двох місяців на одному місці, а після на службу заступала наступна «стаття». Всі разом несли варту шість місяців. «Розпис» вимагав від них «стояти на тих Донецьких сторожах сторожам дивлячись у яких місцях пригоже, переїжджаючи не в одному і тому ж місці» [2, с. 8].

Та вже в лютому 1571 р. був прийнятий боярський приговор (указ) про заміну путивльських севрюків (місцевих жителів Сіверської землі), які їздили на Донецькі сторожі за наймом, путивльськими і рильськими дітьми боярськими. Це мотивувалось тим, що севрюки «стоять на сторожах неусторожливо, військові люди на государеві україни приходять безвісно, а вони цього не відають, і вісті від них прямі ніколи не бувають, а приїздять із вістями брехливими». Крім того, для підсилення до кожної сторожі з шести чоловік додавалося ще «прибавка по два чоловіки сторожів, для того щоб їм роз'їжджати праворуч і ліворуч, міняючись невпинно, по два чоловіки». За цю службу діти боярські отримували від держави земельні наділи та помістя, інколи грошове «жалування» [2, с. 5].

У 1571 р. цар Іван Грозний, бажаючи впорядкувати станичну й сторожову службу, призначив її начальником видатного полководця того часу боярина князя Михайла Івановича Воротинського, а його помічниками: князя Михайла Тюфякіна та дяка Ржевського, які добре знали причорноморські та придонецькі степи. М.Воротинський негайно викликав у Москву до себе на раду станичників, сторожів, вожів (провідників, знавців місцевості), дітей боярських, козаків та їх отаманів – усіх знавців степових окраїн минулих років. Саме з розпитів цих людей, проведених у Розрядному

приказі і записаних в «сторожову книгу», ми дізнаємося про багато деталей організації сторожової служби на Подінців'ї. Там же на нараді був складений статут сторожової служби [2, с. 1-4].

У цьому статуті дається визначення завдань сторожової служби: щоб «українам було бережливіше, щоб військові люди на государеві україни війною безвісно не приходили». Тут докладно описуються обов'язки сторожів: стояти в місцях «усторожливих, де б їм військових людей мочно устерегти». Один із них повинен завжди бути на коні, спішуватися всі водночас не мали права. Заборонялося робити зупинки в лісах, розпалювати вогнище для приготування їжі двічі на одному місці. Кожен сторож повинен був мати двох коней «добрих», на яких можна було би «безстрашно» втекти від переслідування ворогів, «а на худих (поганих) конях не отпусати». У статуті пояснювалося, що робити у разі виявлення татар. У той час, як один з сторожів негайно відправлявся повідомляти про появу татар у найближчі прикордонні міста, інші повинні були зайти у тил і визначити чисельність їхнього війська по залишених слідах – «позаду людей на сакмі їздити і по сакмам і по станам людей ізмічати» – після цього «в другий» теж відправитися з конкретними вістями «в ті ж городи, в які ближче». Крім цього, потрібно повідомити про непрятеля сусіднім стоялим головам і сторожам, які «у них направо і наліво стоять». Статут встановлював строки сторожової й станичної служби з 1 квітня і «щоб самі сторожі без сторожів не були ні на один час докол і великі сніги укинуть» [2, с. 2-4].

З вищенаведених матеріалів чітко зрозуміло, що надзвичайно мобільні сторожі й станиці, які були в невпинних роз'їздах, аж ніяк не можна ототожнювати з острогом, тобто укріпленим форпостом, чи будь-яким іншим постійним поселенням, як це часто робиться в краєзнавчій літературі стосовно виникнення деяких відомих населених пунктів (Ізюм, Бахмут, Святогірськ, Зміїв, Балаклія тощо). Не розуміючи сутності сторож і станиць, відштовхуючись від їх назви чи маршруту варті, деякі краєзнавці чи навіть учені починають відлік існування певного міста.

Історики переважно звертають увагу на воєнно-оборонне значення московської сторожової служби. Воронежський історик В.Загоровський перший наголосив на політико-територіальному значенні цих заходів [6, с. 59]. Із ним важко не погодитися. Це видно й на прикладі Подінців'я. Так, зокрема, під час інспекційної поїздки на Дінець на крайніх місцях станичних роз'їздів М. Тюфякін і М. Ржевський весною 1571 р. поставили спеціальні прикордонні знаки. На великому дубі, який ріс біля витоків р.Міус, був висічений хрест, на дубі у верхів'ях р.Орелі вирізані імена Тюфякіна і Ржевського, рік, місяць і число [2, с. 14]. Цим актом нібито утверджувалися офіційні кордони Московської держави у південних степах. Чомусь вважалось само собою зрозумілим, що московські станиці їздили по своїй землі, по території Московської держави.

За царів Федора Івановича та Бориса Годунова були збудовані на кордоні нові міста Лівни (1585), Вороніж (1585), Єлец (1592), Белгород (1596), Оскіл (1596) й особливо Цареворисів (1599), які стали надсилати власні сторожі й станиці на Дінець, відповідно Путивль і Рильськ, переставши бути найпівденнішими містами на кордоні Московської держави, свою службу в цих краях дещо змінили. Таким чином, мережа сторожових і станичних роз'їздів стала ще більш густою та розгалуженою.

Однак, з багатьох тогочасних документів бачимо всезростаючу загрозу московським станичникам від черкас та їх гостре протистояння в Подінців'ї. Так, ще раніше, у розписі донецьких сторож 1571 р. зазначається про перевід Коломацької сторожі на нове місце, бо «на Коломаки приходять черкаси каневські та сторожів побивають» [2, с. 12].

У 1587 р. був прийнятий боярський приговор за відпискою путивльського намісника й воєводи князя Андрія Хворостиніна про «зведення» (ліквідацію) донецьких сторож та заміну їх станицями. Воєвода з тривогою повідомляв у Москву, що стояти на Донецьких сторожах немає жодної можливості через постійні напади черкас – «стояти сторожовим головам весною по шість тижнів з проїздом, а восени по місяцю, а з ним по 36 чоловік на Донецьких сторожах не можна, громлять їх черкаси на урочних (призначених) місцях, а сховатися їм такими людьми не можна». Тому воєвода й став посилати на Донецькі сторожі станиці по 12 чоловік, зазначаючи при цьому, що таким чином «військовим людям на государеві україни безвісно пройти буде не можна, а від черкас сховатися можна». Бояри на чолі з князем Федором Мстиславським підтвердили царською грамотою, що воєвода «вчинив гораздо», замінивши сторожі станицями [2, с. 61].

У 1589 р. отаман Василь Андреев зі своїм загоном черкас полонив козацьких отаманів з Дінця Власа Яковлева та Семена Новгородцева, розгромив тут загін «воровських черкас» на чолі з Степаном Євлашовим, воював із черкаським загоном Колоші. Загони черкаських отаманів Якова Лисого й Агея Мартинова, які перебували на московській службі, теж у Середньому Подонцов'ї («внизу по Дінцю, усть Айдара») «ловили воровських черкас». Яків Лисий розбив загін черкаського отамана Лазаря й відняв у них «рухлядь» (майно) та зброю, пограбовану отаманом Лазарем у путивльських севрюків [1, с. 433-434].

Д. Багалій, наводячи ці та інші приклади непримиренної ворожнечі у Подінців'ї московських дозорщиків з вільними українськими козаками («воровськими черкасами») у 80-90-х роках XVI ст., показує, як поступово частина останніх переходить на царську службу, долучається до війни проти своїх же співвітчизників. Про черкас на московській службі він пише: «На Дінці вони ловили татарських і черкаських воровських людей, спостерігали на донецьких перевозах за кримськими та азовськими татарами, а також ворами-черкасами, які, ходячи по Дінцю, громили севрюків і донських козаків; нарешті, вони повинні були надавати допомогу руським сторожам і станичникам у випадку приходу татар. Так, між іншим, вони тут розбили розбійницький загін черкашенина Сеньки Колпакова. Уряд, очевидно, був задоволений службою черкас, оскільки вони, добре знаючи степи, роз'їжджали там, охороняючи станиці й винищуючи в степу воровських людей, які гасали за здобиччю. Воровські черкаси заподіювали значну шкоду московським станичникам і навіть прикордонним містам. Про це свідчить, між іншим, і роздратування московського уряду, коли він віддав наказ вішати всіх, хто потрапив у полон» [3, с. 150-151].

Цікаво, що жили черкаси дворами по Дінцю й Осколу. В одному документі прямо говориться: «і Афанасію промишляти над дворами черкас, які нині на Дінці, і на Осколі, і на Сеші, Мишук з товаришами» [10, с. 271]. Хоча М. Грушевський вважає, що це просто друкарська помилка в тексті і треба читати не «двори черкаські», а «вори черкаські» [5, с. 54].

Д. Багалій застерігає, що, ймовірно, ці «вори черкаси» все ж постійного житла на Дінці й Осколі не мали, а приходили сюди тільки влітку для звіриної та рибної ловлі та для степового розбою, який у ті часи скрізь і для всіх був «явищем буденним». Прибували черкаси з Переяслава та Канева, бо ці козаки, підкреслює Д. Багалій, «дивилися на донецькі та оскільські поля як на свою власність», тут здавна були їхні уходи [3, с. 151]. Дійсно, в одному з царських наказів голові Зинов'єву говориться про черкас, що вони прийшли з Переяслава [10, с. 277].

Щодо загону оскільського отамана Мишука, то з документів бачимо як щодо нього московський уряд вживав всіляких заходів, щоб чимшвидше його знищити. Цей черкаський загін ходив Осколом, контролюючи всю навколишню територію, зухвало громив і грабував тут станичників, не допускав їх до несення служби, сміливо нападав на поселення на Дону, зненацька приходив під московські прикордонні фортеці Рильськ і Новосиль та відганяв звідти худобу [10, с. 269, 271, 276-277].

Цікавим і промовистим є факт спорядження з Путивля у 1589 р. великої каральної експедиції на Дінець та Оскіл спеціально «для промислу» над тутешніми черкасами, у яких московський уряд вбачав велику загрозу для свого просування в ці краї. Збереглося п'ять наказів від імені царя Федора Івановича, сина Івана Грозного, до сторожового голови виборного дворянина Афанасія Федоровича Зинов'єва, який ніс службу в 1589 р. на південному кордоні із великим загоном козаків та дітей боярських [10, с. 265-297]. У цих наказах висвітлено завдання та методи, якими діяли московські урядовці та війська проти українських козаків у Подонцов'ї та Приоскіллі.

А. Зинов'єв був присланий у листопаді 1587 р. у прикордонний Рильськ до князя Михайла Кружинського зі спеціальним завданням та широкими повноваженнями, як невизначено пише в наказі цар – «для Нашої справи». При цьому цар наказував рильському воєводі Івану Бібікову: «І ти б з ним Нашу справу робив за Нашим Наказом разом, відразу, не гаючись, як йому Афанасію за Нашим Наказом потрібно» [10, с. 265].

Відомо, що А. Зинов'єва у 1587 р. спорядили проти гетьмана запорізьких козаків князя М. Ружинського, у 1588-1589 рр. згадується в зв'язку з нападами запорожців на татарські фортеці [13, с. 483].

Цар 26 квітня 1589 р. «велів» А. Зинов'єву «їхати з Путивля на поле, на Дінець Сіверський, і на Оскіл, на свою Государеву службу, в яке місце пригожіше, і Государевій справі корисніше, в якому

місці від Царева [хана] походу уберегтися, а над ним і над кошем [татарським військом] пошук чинити [воювати]». Прийшовши зі своїм полком на Дінець чи Оскіл, А.Зинов'єв повинен тут стати в «місце кріпке», добре там укріпитися та посилати від себе станиці, щоб «провідувати» про ханів похід, визначати по сакмах (слідах) скільки й куди йдуть татари, чи є у них «стрільба піщальна та вазові признаки», тобто чи є вогнепальна зброя та артилерія [10, с. 266-268].

Як далі видно з царського наказу №2, не це було головною метою походу полку А.Зинов'єва в Подінців'я. Переважна частина наказу присвячена стосункам із Матвієм Федоровим, черкаським отаманом, який із великим загоном запорожців у 620 козаків ішов з Дніпра на Дінець. Ішли запорожці нібито для служби царю, але жодної впевненості в цьому в московських урядовців не було.

Слід наголосити на тому, що московський уряд із самого початку ніколи повністю не довіряв «новослужилим черкасам». Воєводам постійно наказували їх пильно контролювати, тримати біля них надійних московських служилих людей. Тож сторожовому голові А.Зинов'єву постійно дають накази дізнатися, чи не перейде Федоров на бік «воровських черкас», чи буде він «прямим» (вірним) государю, чи стане охороняти царські сторожі, станичників і севрюків, чи пропустить посольство Петра Зинов'єва з кримськими гінцями, чи буде побивати «воровських черкас» та татар тощо. Коли було отримано звістку, що в гирлі р.Самари стоять 600 черкас і хочуть іти на Дінець, то уряд негайно розпорядився вжити всі застережні заходи й переконатися, чи не загін це запорізького отамана М.Федорова [10, с. 268-269]. Як зазначає Д.Багалій, у подібних отаманах бачили скоріше ненадійних союзників, ніж своїх служилих людей [3, с. 153].

Особливо турбувало царський уряд ставлення запорожців отамана Федорова до загону козаків-черкас Мишака, які «живуть по Осколу», а «ходили минулого літа й цієї весни... на Дон..., ходять по Дінцю й по Осколу, й по Дону... і громлять государевих людей». Отаман Матвій Федоров «з товаришами» нібито обіцяв цих «воровських черкас... промишляти і побивати, і до государя, переловивши, посилати» [10, с. 268-270].

Цар наказував А.Зинов'єву, що коли він точно довідається (матиме «вісті прямі»), що хан Казі-Гірей з «усіма кримськими людьми, і з азовськими, і з ногайськими» не піде на Московське прикордоння – «Государеві України», тоді йому, «Афанасію, промишляти над дворами над черкаськими, які зараз на Дінці, і на Осколі і на Сеші живуть і розбійничають Мишук з товаришами, а був він путивльський козак, і ходять по Осколу і по Сеші розбійничають, станичників громлять і грабують, і Афанасію над тими черкасами промишляти, щоб тих ворів переловити і перевішати, а перевішавши ворів черкас, бути Афанасію на Дінці й на Осколі з усіма людьми, дивлячись по вістях до Государевого наказу, а до Государя відписувати про всілякі вісті, і Государ по тому наказ свій учине» [10, с. 271-272].

У травні 1589 р. до царя дійшли вісті від путивльського воєводи В.Вельямінова, що в гирлі Самари стоять шістсот чоловік черкас, «та й ще інших ждуть до себе черкас», а хочуть вони йти на Дон або на Дінець і «донських козаків хочуть погромити». До царя в цей же час прибули посланці запорізького отамана Матвія Федорова – «Євсей з товаришами», які повідомляли царя, що вони збираються йти на Дінець воювати з кримським ханом [10, с. 273-274].

У зв'язку з цим, цар 11 травня 1589 р. у другому наказі рекомендував голові А.Зинов'єву, щоб коли він ітиме зі своїм полком на Дінець чи Оскіл, то був би максимально обережним і ставав на зупинки «усторожливо», «щоб ті черкаси запорізькі, Матвій Федоров з товаришами, які стоять тепер в гирлі Самари, на вас не прийшли і вас не погромили». Прийшовши ж на Дінець чи Оскіл, А.Зинов'єв повинен негайно стати «в кріпкому місці» та відразу з'ясувати, чи є черкаси Матвія Федорова на Дінці, чи то вони стоять у гирлі Самари, чи не будуть з ними воювати – «чи не чекати від них воровства (злодійства)». Коли ж черкаси Матвія Федорова не збираються чинити ніякого «дурна» над станичниками й донськими козаками, «а будуть стояти на Дінці смирно» і «козаків донських з Дону не стануть збивати», тоді разом з ними воювати проти татар – «промишляти як підуть кримські люди» [10, с. 274-275].

Та й у цьому випадку цар наказував голові «стояти з ними нарізно й берегтися, а на них би не надіятися, щоб вас не обдурили». Коли ж отаман Матвій Федоров із своїм загоном стане на Дінці громити станичників, сторожів, севрюків та донських козаків з Дінця «збивати», тоді стояти в «кріпкому місці», щоб «на вас черкаси не прийшли і вас не погромили». Крім того «над ними

самим промишляти, щоб їх погромити». Тут же цар обіцяє спорядити «прибавку» людей, «щоб над тими ворами промишляти» [10, с. 276].

У цьому ж наказі цар повідомляє голову А.Зинов'єва, що «вори черкаси» з Оскола приходять «на череди» під московські прикордонні фортеці Рильськ і Путивль, тобто відганяють звідти коней та худобу. Така зухвалість приводила в люті московських урядовців, які вустами царя сердито наказували, що коли не буде татарського походу, тоді «вам би одноосібно над тими ворами над черкасами промишляти, і тих ворів черкас переловити і перевішати, а до Нас двох-трьох кращих прислати» [10, с. 276-277].

Крім того, тут же наказувалося, що у випадку, коли отаман Матвій Федоров справді захоче вірно служити царю, стане воювати-«промишляти» разом із полком голови А.Зинов'єва проти татар і «правди в них побачимо», то московському сторожовому голові слід поставити козакам Матвія Федорова від царя ультимативну вимогу: «Щоб вони Нам наперед правду свою показали, щоб себе очеснили, і від Нас до себе захотіли Нашого жалування, то нехай ворів черкасів, які приходять з Переяслава й громлять Наших людей по Дінцю та Осколу..., пошлють шукати, щоб їх побити. А нам їх служба тим прямиша [корисніша], що вони тих злодіїв поб'ють і до Нас пришлють» [10, с. 277].

Завершується другий царський наказ голові А.Зинов'єву ще й ще одним нагадуванням: «А вам би себе від черкас уберегти, і над ворами над черкаськими промишляти, а нас про все без вістей не держати» [10, с. 277].

Тобто ми справді бачимо, що московському уряду найнеобхіднішим було «побити і перевішати» побільше черкас-українців з Дінця та Оскола, а тим із них, хто ставав на царську службу, треба було пройти тест-випробовування на вірність Московській державі через братовбивство.

Кілька місяців (квітень-червень 1589 р.) збирався каральний загін голови А.Зинов'єва. Збори в похід на Дінець затягувалися й проходили дуже погано: недостатньо споряджалося людей з інших прикордонних міст, у тих, хто прибув, не було коней або це були «клячі» (шкапини). Пушкарі та затинщики (стрільці з затинних піщалей) заявляли, що у них немає піщалей. Стрільці й козаки в свою чергу говорили, що не мають коней, бо берегли своїх коней і хотіли йти в похід пішки. Цар у своєму наказі №4 від 23 травня 1589 р. обурено стверджує, що всі вони «ворують» (тобто брешуть) і «Нашого указу не слухають». Про все це йому з Путивля докладно повідомляв А.Зинов'єв [10, с. 278-280].

Оскільки в загоні значно переважали «новоприборні» козаки, то для кращого заохочення до їх жалування по два рублі, довелося «придати» ще по два рублі кожному, «аби тільки черкаси односібно всі були на конях або на меринах». Затягували збори деякі козацькі отамани. Так, служилий черкаський отаман Якушка (Яшко) Лисий десь надовго пропав, його скрізь шукали. Цар наказував негайно його знайти, допитати і коли виявиться, що «Якуш пив і ворував», себто творив беззаконня й не служив царю, то його слід було нещадно бити й перевести з отаманів «у рядові черкаси» й теж забрати у похід на Дінець [10, с. 279, 282].

І в котрий уже раз 23 травня цар наказує А.Зинов'єву збиратися в похід: «А ти б Афанасій узяв дітей боярських, і стрільців, і козаків, і пушкарів і затинщиків, скільки їх збереться, та йшов на Нашу службу на Дінець дивлячись по вістям». Тут же його й застерігає, що коли буде небезпека нападу белгородських татар і козаків-черкас на московське прикордоння, то щоб «ти б на Дінець і на Оскіл ходити не поспішав», бо «прийдуть белгородські люди і вори черкаси без тебе до Путивля і до Рильська, і нашому ділу то буде збиток». Тільки у випадку, якщо татари і черкаси пішли у похід та дізнавшись про це «вістей прямих», можна було йти «шукати черкас ворів на Дінець і на Оскіл» [10, с. 283].

Цар прислав у Путивль для походу селітри й свинцю й наказав їх роздати для піщалей по фунту на людину, а декому й по два фунти – «дивлячись по людям». Залишок пороху й свинцю потрібно було взяти з собою про запас. Цар обіцяє А.Зинов'єву, що «тільки ти на Оскіл підеш, і ми тобі з Лівен в прибавку в Оскіл надішлемо людей» [10, с. 283].

На початок липня 1589 р. полк голови А.Зинов'єва за документами ми вже бачимо на Дінці. Усієї сторожової рати в 1589 р. із А.Зинов'євим було 1176 чол., не рахуючи ногаїв. Серед них 372 дітей боярських, 764 козаки, 40 стрільців, пушкарів і затинщиків. Донських козаків знаходилося в цьому загоні дуже мало. Вони не любили підкорятися і їх рідко приймали на службу. Із Зинов'євим їх було

тільки 54 чол. Разом із цим чисельним московським військом ніс службу царю й загін запорізьких козаків у 620 чол., над яким начальствував отаман Матвій Федоров з осавулом та п'ятдесятьма іншими отаманами [10, с. 297, 299]. Тобто для того часу це була досить значна військова сила майже у дві тисячі чоловік. Три чверті цього війська становили козаки.

Із донесень царю відомо, що московський полк зустрівся із загоном запорожців Матвія Федорова «на Дінці на Устенці». Разом вони охороняли перевози (переправи) на Дінці, спільно тут же на Дінці «ходили на кримських і азовських людей», «і над дворами черкаськими..., хочуть їх, ловлячи, вішати». Тут же розгромили-«побили» черкаський загін отамана Сеньки Колпакова [10, с. 285-286].

Де саме на Дінці базувалися полк А.Зинов'єва та загін запорожців Матвія Федорова? Як зазначено вище, вони зустрілися й стояли «на Дінці на Устенці». А.Слюсарський чомусь уважав, що вони перебували в районі майбутнього Змієва [14, с. 46]. У «Книзі Большому чертежу» назва «Устенець» та подібні не зустрічаються. Зате ми її бачимо в чолобитній белгородському воєводі Г. Ромодановському за 1663 р. від козацького отамана Якова Чернігівця, де він просить дозволити побудувати нове місто «на татарських перелазях, вниз по Дінцю, між річками Устя та Балаклеєю». Вже наступного 1664 р. місто було збудоване й отримало назву «Балаклея» [7, с. 65-66]. Це місце знаходиться вдвічі ближче до р.Оскіл, ніж Зміїв. Тобто полк А.Зинов'єва та загін запорожців Матвія Федорова стояли в районі сучасного міста Балаклія.

Двічі запорожці отамана Матвія Федорова посилали в Москву до царя свої делегації: раз на чолі з Матвієм Дворецьким п'ять запорожців привезли «язика», ногайця Казієва улусу; іншого разу прибув сам козацький осавул Троша (Трохим) Афанас'єв з товаришами, який привіз уже «ворів, черкаських язиків». Обидва рази вони «били чолом» царю «про запаси», прохаючи його чимшвидше прислати обіцяні «запаси» на Дінець, щоб вони не повмирили з голоду, бо вже їдять одну траву. Цар обидві делегації «пожалував» та відпустив знову на Дінець «на государеву службу» [10, с. 285-286].

Крім того, цар «послав у прибавку» на Дінець сторожових голів Дементія Яшкова та Афанасія Жиліна, а з ними сто чоловік дітей боярських та двісті чоловік «з вогненным боєм на конях» з Тули, Болхова, Лівен. Ще було послано з Лівен запорожцям 100 четві житньої муки й 25 четві толокна. Богдан Арсен'єв повіз отаману Матвію Федорову «пансирь та шолом, та тулумбас, та сукна портище лундушу, та в приказ 5 рублів грошей». Отаманам «кращим» і осавулу, п'ятдесятьом чоловікам, повезли від царя за службу «по сукну доброму», а всім іншим 620 козакам «на розділ послано 100 рублів». Цар суворо наказував, коли все це прибуде, обов'язково роздати отаманам і козакам, як зазначено вище, бо всім відоме московське казнокрадство процвітало й у ті часи [10, с. 286-287].

Не таке вже й щедре «государеве жалування» повинні були отримати за свою службу запорожці. Козаки по декілька копійок, отамани – по шматку сукна. Та й це вони здається не отримали, бо й через два тижні, 25 липня, вже сам голова А.Зинов'єв скаржився цареві на голод серед запорожців, а цар знову відповідав, щоб чекали раніше обіцяних запасів [10, с. 294-295].

Ще в царському наказі від 12 липня 1589 р. застерігалось, щоб усі московські війська стояли «в стогах», себто одним табором, крім «черкас Матвія Федорова з товаришами». Хоча тут же царем наказується «промишляти Нашим ділом» разом з ними. Тобто жодної довіри до запорізьких черкас не було. Коли підуть на царя татари, тоді треба над ними «промишляти» разом. А коли стане точно відомо, що хан пішов «на Дніпро й рать свою пошле на литовську», тоді, наказував цар А.Зинов'єву, треба «атаману Матвію й усім черкасам, товаришам його, говорити накріпко», щоб вони «здійснили велику свою службу» – «на ворів черкас ходили, щоб ворів черкас на Осколі й на Дінці, де тільки вори будуть... їх у тих місцях ловлячи, вішали». Ще додавав цар «до Нас би одного чи двох кращих із них прислали, а всіх інших туто перевішали, а живими нікого не пускали, і де їх не піймаєте – туто й вішайте» [10, с. 288-289].

У наказі ще й дорікалося отаману Матвію Федорову з товаришами, що вони залишили у себе полоненого оскільського отамана Сенька Колпака (мабуть, Ковпака) з товаришами. Знову суворо вимагалось, щоб запорожці «тих ворів черкас перевішали, а живих не тримали, де кого візьмуть, тут того й страчували і Нам би тим службу свою довершили». Найважливішим для царя у службі українських козаків була їхня нещадність до своїх земляків, які не хотіли служити цареві. Московські урядовці вклали у вуста царя глибоко символічні слова звернені до служилих українців-черкас: «А Нам всіх більша та служба, що вони ворів черкас по всіх річках, і по Дінцю і по Осколу,

переловлять». За це туманно обіцяв цар «Ми Матвія Федорова з товаришами пожалуємо своїм великим жалуванням» [10, с. 289].

Московський уряд весь час намагався замиритися з татарами на будь-яких умовах, тільки б вони не нападали на Московську державу. Тому повсякчас Москва посилала своїх гінців і послів до кримського хана та з нетерпінням чекала від нього ствердної відповіді.

Щоб уникнути непорозумінь, московські урядовці царським листом від 12 липня 1589 р. докладно інструктували сторожового голову А.Зинов'єва стосовно можливого кримського посольства, яке буде традиційно їхати в Москву Муравською чи Ізюмською сакмою. Щодо величезного воєнного контингенту, який стояв у цей час на Дінці, треба було кримським послам пояснювати наступне: «...Що ви, голови, стоїте для оберігання від ворів черкаських. А то з вами служиві черкаси стоять для того, що численні вори черкаси стоять по Дінцю, і по Осколу, і по Дону, і станичників Наших громлять, і підходячи під Наші українні города, стада відганяють. Для цього вони й стоять по Дінцю, і тих ворів черкас ходячи, відшукують. А ще для того, щоб вори черкаси на них, гінців кримських, не приходили і їх не громили». Кримським послам треба було розповідати, що є царський указ про те, що їх «велено накріпко берегти», щоб вони могли «проходити здорово, без будь-яких втрат і збитків». Для супроводу кримських послів велілось посилати до Лівен 20 дітей боярських та 30 козаків лівенських. Слід було пильно слідкувати й за українськими козаками Матвія Федорова, щоб вони татар нічим не ображали [10, с. 291].

У кінці царського наказу від 12 липня 1589 р. голову А.Зинов'єва попереджували, що «вори черкаси зараз на Дону й на Волзі ворують, і донські козаки отамана Бориса Татарінова з ними». Проти цих черкас спрямовані війська на чолі з князем Петром Горчаковим. Передбачалося, що черкаси з Дону та Волги підуть на Дінець, бо є чутка, що ці черкаси йтимуть «на Дніпро до отаманів запорізьких». Цар наказував «над тими ворами промишляти, і від них самим оберігатися» [10, с. 292-293].

Ще цар писав, що послав жалування донецьким (з Дінця) отаманам Юшку (Юхиму) Лопатину, Івашці (Івану) Розмазні, Трушу (Трохиму) Черкашенину, Гришці Дементьєву, Федьці Жулидору та Іванку Біловусу по рублю кожному, а ще 54 отаманам і козакам по полтині (50 коп.) кожному. Роздаючи це царське жалування козакам, голові А.Зинов'єву наказувалося говорити: «Наше жалуване слово, щоб вони Нам служили і над дворами черкаськими промишляли разом з Нашими головами разом, а Ми їх за те своїм жалуванням і дали жалуватимемо» [10, с. 293-294].

Чи отримали українські козаки це жалування, не відомо. Зате точно знаємо, що обіцяного продовольства від царя на кінець липня так чомусь і не надійшло. Про це інформував московських урядовців голова А.Зинов'єва. Він повідомляв, що «живучи на Дінці черкаси, отаман Матвій Федоров з товаришами, з голоду їдять коней, а запасу в них немає... і вони з Дінця хочуть розбрестися поодиноці». Цар у який уже раз знову обнадіював їх присилкою обіцяних харчів: 100 четві житної муки й 25 четві толокна. Везти все це на Дінець до Чигаєвого (Чугуєвого ?) перевозу послані були голови Д.Юшков і А.Жилін, а їх супроводжувати був призначений князь Андрій Волконський зі 100 дітей боярських і 200 козаків і черкас. Після прибуття цей воєнний контингент поступав у розпорядження голови А.Зинов'єва [10, с. 294-295].

Не надіславши протягом двох місців жодного жалування черкасам-запорожцям Матвія Федорова, цар, як і раніше, знову наказував голові А.Зинов'єву «говорити від Нас накріпко, щоб вони Нам служили, і над ворами черкаськими промишляли, а запаси ми вам послали, а велике своє жалування й запас пришлем пізніше». Цар, вимагаючи від козаків вірної собі служби, обнадіював їх майбутніми великими благами, тільки щоб «Нам служили, і з Дінця не сходили, хоча вони тепер з голоду й потерпають; і Ми до них за те велике своє жалування, і запас і указ свій, де їм стояти пришлемо; а вони б Нам на Дінці служили» [10, с. 295-296].

У кінці царського наказу від 25 липня 1589 р. нагадується, що царська служба полягає в тому щоб «промишляти» над татарами тільки тоді, коли вони підуть на Московську державу. А головне, щоб «промишляли над ворами над черкасами, і за ними ходили і їх ловлячи, вішали» [10, с. 296].

Таким чином, досить значна воєнна експедиція Московської держави у 1589 р. на Дінець головною метою ставила не стільки упередження татарських набігів, скільки повне винищення на Дінці й Осколі черкас-українців. Зробити це планувалося здебільшого руками служилих черкас, при

мінімальних матеріальних затратах, обмежуючись здебільшого туманними обіцянками. Методи при цьому застосовувалися щонайжорстокіші – «переловити й перевішати усіх черкас». Тотально зреалізувати програму винищення українців у Подінців'ї та Приоскіллі у 1589 р., мабуть, не вдалося. У наступних роках ми черкас бачимо на цих же теренах ще більше.

До речі, рівно через 10 років у пониззя Оскола була послана ще одна подібна воєнна експедиція на чолі з боярином Богданом Бельським. Їй ставилося за мету збудувати велику фортецю Цареборисів та максимально залучити на «государеву службу» місцевих козаків, жодним чином не вступаючи з ними в конфлікт. Оскільки в донецьким козакам жалувалися всі земельні угіддя, якими вони володіли на той час. Наслідки нової політики щодо тутешніх черкас були значно ефективніші для просування Московської держави в Середнє Подінців'я, ніж попередні каральні заходи 1589 р. Цікаво що, серед чільних осіб Цареборисівської експедиції 1599 р. ми бачимо багатьох керівників каральної експедиції 1589 р., зокрема досвідченого сторожового голову А.Зинов'єва. У 1600 р. він попав в царську опалу за політичними мотивами та був суворо покараний разом із князем Б.Бельським [13, с. 483].

Не досягнувши помітних успіхів у боротьбі з черкасами на Подінців'ї відправленням каральної експедиції у 1589 р., московський уряд повернувся до попередньої тактики – посилював і далі сторожі й станиці та здійснював їхню додаткову охорону.

У 1591 р. «стався приговор» заснувати дві нові станиці на Лівнах для охорони кордонів від нападів українських козаків, які громили путивльські станиці і сторожі по дорозі до усть-Айдару і до усть-Борової. Про призначення цих станиць у Боярському приговорі від 16 квітня сказано так: «Літа 7099 квітня в 16 день писав до Государя Царя і Великого Князя Федора Івановича вся Русії із Путивля воєвода Василій Вельямінов та Никифор Давидов; що черкаси в багатьох місцях ходять на поле і Путивльські великі станиці і сторожів всі погромили, і проїзду із Путивля великим станицям до гирла Айдару і сторожовим до гирла Борової немає. І по Государеву Цареву і Великого Князя Федора Івановича вся Русії указу бояри приговорили: учинити на Лівнах дві станиці добрі, а з ними вибрати вожів із козаків або з яких людей пригоже. Та одну станицю послати до Дінця до Сіверського Царевуою дорогою Муравським шляхом до верх Мжа і Коломака, а їхати тій станиці великим Муравським шляхом. А іншу станицю послати до Донця ж Сіверського до Ізюм-кургану, між Дінцем і Осолом; а переїжджати тій станиці на Дінці перевози Бишкинський, та Шабалинський, та Булуклейський, та Савинський, та Ізюмський; а їздити тим двом станицям тими двома дорогами безперестанно зустрічаючись, і вісті провідувати і ждати великих вістей з Лівен; щоб Кримський Цар і царевичі і великі люди на государеві україни безвісно не пришли, щоб про Царя, і про царевичів, і про військових людей вісті була за довго до приходу...» [2, с. 61-62].

Тож ясно бачимо, що черкаський фактор на Дінці та Осолі відігравав чим далі, тим вагомішу роль і московський уряд не міг з цим не рахуватися. Спроба поступово підпорядкувати вільних черкас і використати їх для власних потреб була досить вдалим виходом із ситуації гострого протистояння на невизначеному прикордонні. Це з неприхованим задоволенням підкреслював ще в середині ХІХ ст. російський дослідник І.Беляєв: «Царські розпорядження про поселення черкас у містах Московської держави були успішними. До кінця царювання Михайла Федоровича всі прикордонні полки були наповнені чисельними загонами українців, які завзято билися за інтереси Москви не тільки проти кримців, але й навіть проти своїх побратимів, малоросів, які залишилися за Польщею і нападали на московське прикордоння» [4, с. 52].

Д.Багалій теж фіксував зазначене явище: «Московська держава приймала до себе мирних черкас і відбивала з їх допомогою воровських. За таку ревну й небезпечну службу черкаси природно повинні були отримувати й гарне жалування». Повинні були, та не отримували, як це видно з чисельних документів – скарг і прохань козаків [3, с. 151-153].

Тобто ми бачимо, що черкаси-українці не тільки поступали на московську службу, а й активно протистояли на Дінці та в інших місцях просуванню московських служилих людей у ці місця. Вони постійно громили станиці та сторожі, зганяючи останні з території Середнього Подінців'я, яку безперечно вважали своєю.

За царювання Бориса Федоровича Годунова сторожі, станиці, засіки та інші укріплення були в добром стані. Вісті із степів завжди приносилися вчасно [4, с. 34].

У московського уряду були докладні карти всім сторожам і станицям та прикордонним містам-фортецям, тому будь-яке донесення про рух противника можна було звіряти з планами й картами [4, с. 8]. Слід підкреслити, що, незважаючи на досить чітку організацію московської сторожової служби, добрі бойові й професійні якості московських степових вартових і розвідників, татарські напади в 70-90-х рр. XVI ст. це майже не зупиняло, і вони, як і раніше, проникали в центр Московської держави [8, с. 427-433]. Тобто чим далі, тим наочніше виявлявся принциповий недолік сторожової служби: вона існувала для попередження про рух ворога, а не для його відбиття.

Докладно проаналізувавши історію, роль та значення московських сторож у Середньому Подінців'ї, себто на території, де пізніше виникне Ізюмський слобідський полк, ми доходимо висновку, який тільки частково збігається з висновками попередніх дослідників.

Так, важко погодитися, що розташування вздовж Дінця московських сторож та станиць сприяло просуванню на територію Середнього Подінців'я жителів Лівобережної України [9, с. 8]. Як видно з наведених вище чисельних документів і фактів, найімовірніше, все було навпаки. Московські сторожі стояли на заваді й всіляко гальмували українське освоєння цього регіону, аж до каральних заходів щодо українських переселенців. Коли ж це не вдавалося, то московські урядовці повсякчас намагалися їх максимально собі підпорядкувати й використати – масово наймаючи черкас-українців на «государеву» службу.

Досить точно значення московської сторожової служби у Середньому Подонцов'ї схарактеризував професор В. Загоровський, який зазначав, що вона відіграла значну роль не тільки в упередженні татарських набігів, але й у справі закріплення за Московщиною величезних просторів незаселеного або майже незаселеного «поля» [6, с. 60].

Таким чином, московська сторожова служба історично підготувала поступове проникнення й адміністративне опанування, підпорядкування Москвою території сучасної Слобожанщини.

Література

1. Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т.1: 1334-1598. – СПб.: В типографии Экспедиции заготовления Государственных бумаг, 1841. – VIII+551+43 с.
2. Акты Московского государства, изданные Императорскою академиею наук. Под ред. Н.А. Попова. Т.1: Разрядный приказ. Московский стол. 1571-1634. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1890. – XLIV+766 с.
3. Багалея Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Багалея Д.И. – М.: Б.и., 1887. – 614 с.
4. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на степной Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича / Беляев И. – М.: Университетская типография, 1846. – 86 с.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т.8: Роки 1626-1650 / М. С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1995. – 856 с.
6. Загоровский В.П. Белгородская черта / Загоровский В.П. – Воронеж: ИПЦ Воронежского государственного университета, 1969. – 304 с.
7. Загоровский В.П. Изюмская черта / Загоровский В.П. – Воронеж: ИПЦ Воронежского государственного университета, 1980. – 238 с.
8. Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века / Новосельский А. А. – М.; Л.: АН СССР, 1948. – 446 с.
9. Пірко В.О. Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) / В. О. Пірко. – Донецьк, 2003. – 180 с.
10. Русская вивлиофика или собрание материалов для отечественной истории, географии, статистики и древней русской литературы, издаваемое Николаем Полевым. – М.: В типографии Августа Семена при Императорской Мед-Хирург. Академии, 1833. – Т.1. – 414+XIII с.
11. Полное собрание русских летописей. Т.11: Патриаршая или Никоновская летопись. – М.: Наука, 1965.
12. Полное собрание русских летописей. Т.13 Патриаршая или Никоновская летопись. – М.: Наука, 1965.
13. Славянская энциклопедия. XVII век. – М.: Олма-Пресс, 2004. – Т.1. – 784 с.
14. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Х.: Харьковское книжно-газетное изд-во, 1964. – 460 с.